

А. А. Шиць,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

НЕЧЛЕНОВАНІ РЕЧЕННЯ ЯК СПЕЦИФІЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПОЗАМОВНИХ СИТУАЦІЙ

У статті з'ясовано специфічне функційне призначення нечленованих речень сучасної української мови, особливості реалізації їхнього комунікативно-прагматичного потенціалу та стосунку до принципу економії й мовної конденсації. Розмежовано нечленовані конструкції, що маркують позамовні ситуації та емоції мовця, пов'язані з цими ситуаціями.

Ключові слова: нечленовані і членовані речення, синтаксис, комунікативно-прагматичні ознаки.

В статье выяснено специфическое функциональное назначение нечлененных предложений современного украинского языка, особенности реализации их коммуникативно-прагматического потенциала и отношения к принципу экономии и языковой конденсации. Разграничены нечлененные конструкции, маркирующие внеязыковые ситуации и эмоции говорящего, связанные с этими ситуациями.

Ключевые слова: нечлененные и члененные предложения, синтаксис, коммуникативно-прагматические признаки.

The article considers specific functional prescription of the unsegmented sentences in modern Ukrainian, the realization peculiarities of their communicative-pragmatic potential and relation to the principle of economy and language condensation. The unsegmented constructions, which mark extralinguistic situations and communicant's emotions caused by those situations, have been delineated.

Key words: unsegmented and segmented sentences, syntax, communicative-pragmatic characteristics.

До пріоритетних напрямів новітньої функційно-категорійної граматики належить комплексне й багато-аспектне дослідження синтаксичного рівня сучасної української літературної мови. Останні десятиліття позначені зацікавленням проблемами комунікативно-прагматичної інтерпретації мовних одиниць, що зумовлює акцентування не тільки на засобах експлікації певних невербальних ситуацій, а й на мовленнєвій поведінці співрозмовників, їхніх намірах, прагненні дібрати аргументовані висловлення задля якнайповнішого переконання слухача. Такий аспект застосовують переважно для вивчення простих і складних реченнєвих побудов, натомість нечленовані конструкції зазвичай перебувають поза увагою лінгвістів. Тому опис комунікативно-інтенційного змісту вказаних структур як одиниць, що слугують специфічним засобом моделювання прагматичних настанов адресанта та вираження різноманітних позамовних ситуацій, вважаємо **актуальним** питанням сучасного мовознавства.

В українській граматиці нечленовані речення (за термінологією вчених, еквіваленти речення, слова-речення, комунікати, комунікативи) перебувають в епіцентрі лінгвістичних пошуків П. С. Дудика [8], І. Р. Вихованця [4, с. 100–102], К. Г. Городенської [5, с. 374–390], А. П. Загнітка [9], О. В. Гурко [7], О. С. Шатілової [14] та ін. У зарубіжній лінгвістиці порушена проблема стала об'єктом наукового студіювання в працях О. Ю. Вікторової [2], В. Ф. Кіпріянова [10], Т. М. Колокольцевої [11], В. Ю. Мелікяна [13], І. О. Шаронова [15] та ін. Попри наявність значної кількості розвідок, проблема нечленованих конструкцій як специфічних засобів вираження позамовних ситуацій ще не отримала належної інтерпретації. З огляду на це **мета** статті полягає в описі особливостей функційного призначення вказаних синтаксичних одиниць і реалізації їхнього комунікативно-прагматичного потенціалу. Для досягнення поставленої мети ставимо перед собою такі **завдання**: 1) з'ясувати специфіку функціонування нечленованих речень, акцентувавши на їхній здатності репрезентувати прагматичні наміри мовця; 2) схарактеризувати розглядані структури як синтаксичні одиниці, побудовані на принципі економії та мовної конденсації; 3) диференціювати нечленовані конструкції, що, з одного боку, маркують позамовні ситуації, а з іншого – лише емоції мовця, пов'язані з цими ситуаціями.

У сучасній українській мові нечленовані побудови виступають комунікативно самостійними одиницями синтаксису, що виконують низку ситуативно-прагматичних завдань, характерних для конкретного мовленнєвого акту, а також «співвідносяться із судженням як логічною основою речення» [5, с. 374], хоч у деяких випадках й опосередковано, зокрема коли засобами їхньої експлікації виступають вигукі. Оскільки сферу функціонування нечленованих речень становить передусім живе розмовне мовлення, то винятково важливим для опису зазначених структур вважаємо зорієнтованість на діалогічне спілкування, зокрема на вивчення їх у ракурсі «мовець – адресат». У такому разі нечленовані конструкції супроводжують речення синтаксично членованого різновиду й у процесі взаємодії реалізують своє значення, тобто дають змогу визначити семантику повідомлюваної інформації, репрезентуючи прагматичні наміри мовця. Поза відповідним мовленнєвим контекстом «вони втрачають комунікативний сенс» [4, с. 100]. Опис нечленованих синтаксичних одиниць крізь призму задекларованої ознаки дає змогу вказати на значний ступінь абстрагованості їхнього змісту та відносну семантико-граматичну автономність.

Акцентуючи на функційному навантаженні нечленованих речень, дослідники зазначають, що такі синтаксичні одиниці «нічого не називають, не описують ситуацію, але подібно до інших речень виражають думку про щось» [1, с. 174]. Схоже міркування висловлює й О. С. Шатілова: «Як і в кожному реченні, у нечленованих реченнях висловлюється думка про щось. Проте думка в них не має чіткого формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного членування, тобто не втілюється у формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних компонентах. Такий спосіб висловлення думки зумовлює структуру нечленованих речень» [14, с. 81]. В

українській мові розглядані конструкції експлікують «реакції, відгуки мовця на висловлення співрозмовника, найчастіше – на його запитання» [4, с. 100], тобто вони виступають своєрідними формами, що виникають у мовній свідомості як певні реакції на типові ситуації. Маркування нечленованими реченнями конкретного змісту безпосередньо пов'язане із ситуацією, чітко визначеним контекстом, обставинами спілкування, а в деяких випадках – із невербальними засобами обміну думками (жестами, мімікою). Акцентуючи увагу на семантичних параметрах нечленованих конструкцій, О. В. Гурко постулює: «Загальний зміст таких речень визначається або семантикою слів чи одного слова, що ним сформувалась комунікативна конструкція, або тільки інтонацією, або семантикою і граматичною сутністю відповідного слова (слів) у поєднанні з певною інформацією» [7, с. 399].

Не викликає сумніву твердження, що в основі формування нечленованих синтаксичних одиниць перебуває явище економності та мовної конденсації. Зазначені процеси реалізують певний компроміс між потребами комунікації та прагненням людини до мінімізації зусиль. Як зазначає А. Мартіне, «принцип економії в мові виявляється в постійному прагненні досягти рівноваги між суперечливими потребами, що мають бути задоволені, – потребами спілкування, з одного боку, та інерцією пам'яті та інерцією органів мовлення – з іншого» [12, с. 532–533]. Функціонування нечленованих речень зумовлене необхідністю передати максимальну кількість інформації за допомогою невеликої кількості мовних засобів. У такому разі замість членованих конструкцій уживають значеннєво співвідносні з ними нечленовані. Водночас варто наголосити, що внаслідок указаних змін посилюється контекстуальна та ситуативна мотивованість змісту. На реалізацію принципу економії значно впливають фактори, які перебувають поза сферою мови. Передусім йдеться про прагнення суб'єкта максимально точно й коротко поінформувати реципієнта за допомогою нечленованих побудов, що за семантичними ознаками корелюють із членованими. Водночас значна частина інформації, пов'язана з конкретним мовленнєвим актом, зазвичай відома співрозмовникові з попередніх реплік, тому мовець має змогу не вербалізувати її. Крім того, обидва учасники комунікативного процесу володіють певними знаннями про факти реальної дійсності, що дає змогу їм уникати розлогих конструкцій, значно скоротивши кількість засобів експлікації й час на їхнє виголошення.

Мовець, моделюючи відображену у свідомості ситуацію та добираючи необхідні мовні засоби, які найбільшою мірою відповідали б його комунікативним намірам, передає суб'єктивне уявлення про явища дійсності. Подані аргументи засвідчують, що нечленовані речення перебувають у безпосередньому зв'язку з мисленнєвими та комунікативними процесами й виконують роль засобів їхнього маркування. «Функційне завдання нечленованого речення полягає у вираженні того чи того акту мислення, судження, запитання, спонукання тощо» [7, с. 399]. В. Ю. Меликян справедливо зауважує: «Виникнення особливих комунікативних одиниць мови відбувається в умовах усного мовлення завдяки дії універсальних принципів організації усного висловлення» [13, с. 54]. На переконання І. Н. Горелова та К. Ф. Седова, у повсякденному побутовому спілкуванні широко представлені стереотипні мовленнєві блоки, які часто повторюються в комунікативних ситуаціях. Вони виникають у свідомості мовця за принципом «стимул – реакція». Діалог розвивається за асоціативним принципом. Співрозмовники, опираючись на загальну мовленнєву ситуацію, розуміють один одного навіть за умови використання коротких речень. У такій комунікації немає потреби вживати розгорнуті, граматично членовані побудови [6, с. 71–72]. Варто наголосити, що план змісту нечленованих синтаксичних одиниць ускладнений за рахунок невербалізованої частини синтаксично членованої конструкції.

У сучасній українській мові майже всі нечленовані речення подібно до членованих побудов як конститутивних одиниць синтаксичного рівня мови виступають граматичними засобами оформлення різноманітних позамовних ситуацій, проте зазвичай вони відрізняються не тільки особливостями формально-синтаксичної й семантико-синтаксичної будови та специфікою частиномовної репрезентації їхніх компонентів, а й емоційно-експресивним забарвленням. Пор. : *За хатою стояла сонна весняна тиша* (Г. Тютюнник); *Весна й Ах!*. Три запропонованих реченнєвих конструкції, які можна вважати засобом передавання побаченої мовцем картини, мають різну формально-синтаксичну структуру: перше речення двоскладне, друге – односкладне, третє – нечленоване. Крім відмінностей у способі відображення думки, подані прості синтаксичні одиниці віддзеркалюють різний емоційний стан мовця. Найвищий ступінь захоплення експлікує нечленована конструкція. Водночас необхідно наголосити, що перше й друге речення безпосередньо маркують позамовну ситуацію, водночас синтаксична одиниця, експлікована вигуком, передає передовсім почуття того, хто повідомляє.

З-поміж усієї сукупності засобів вираження нечленованих структур саме вигуки вирізняються своєю здатністю маркувати лише емоції мовця, пов'язані з певними позамовними ситуаціями, а не позначати ці ситуації. На противагу їм навіть нечленовані побудови, репрезентовані звуконаслідувальними словами, моделюють ситуації позамовної дійсності, але позбавлені емоційного навантаження. В україністиці такої думки дотримується К. Г. Городенська, аргументуючи, що «слово-речення у-у-у!» ідентифікується із ситуацією, яку передає речення *Вовк виє*. Аналогічні співвідношення між словами-реченнями *Курли-курли...* і реченням *Журавлі курличуть*; *Кахи-кахи...* і реченням *Людина кашляє*; *Пі-ні!* і реченням *Автомобіль сигналізує (нінікає)*» [5, с. 375].

Отже, у сучасній українській мові з-поміж простих синтаксичних одиниць за структурно-функційними особливостями, специфічним призначенням вирізняються нечленовані речення, повне й комплексне дослідження яких можливе за умови розгляду їх у межах комунікативного акту, у безпосередньому зв'язку із ситуацією мовлення. Виступаючи найтиповішим засобом конденсації висловлення та виражаючи певні думки, пов'язані з відображенням позначуваних явищ дійсності у свідомості співрозмовників, реакції мовця на позамовні ситуації, почуття, вони відрізняються від інших синтаксичних побудов емоційністю, адже «навіть нейтральність – це також вияв оцінки, але оцінки як похідної від осмислення, від судження» [9, с. 85]. На перспективу вбачаємо докладний опис семантичних, структурних та морфолого-синтаксичних ознак нечленованих речень сучасної української мови.

Література:

1. Беляев Ю. И. Синтаксис современного русского литературного языка / Ю. И. Беляев. – Częstochowa : Wyd-wo Akademii im. Jana Długosza, 2007. – 442 s.
2. Викторова Е. Ю. Коммуникативы в речевом поведении русских и англичан / Е. Ю. Викторова // Филологические этюды : [сб. науч. ст. молодых ученых]. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1998. – Вып. 2. – С. 171–173.
3. Викторова Е. Ю. Коммуникатив well и его роль в речевом общении // Проблемы речевой коммуникации : [межвуз. сб. науч. тр.] / Е. Ю. Викторова. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2000. – С. 85–90.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
5. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398, [2] с.
6. Горелов И. Н. Основы психолингвистики : [учебное пособие] / И. Н. Горелов, К. Ф. Седов. – 3-е, перераб. и доп. изд. – М. : Лабиринт, 2001. – 304 с.
7. Гурко О. Нечленовані речення як засоби реалізації категорії ствердження в українській мові / Олена Гурко // Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – Вип. 127. – С. 396–400.
8. Дудик П. С. Из синтаксису простого предложения : [навч. посіб.] / П. С. Дудик. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 1999. – 297 с.
9. Загнітко А. П. Эквиваленты предложения : статус, обсяг і функції на типологія / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць ; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Вип. 19. – С. 79–91.
10. Киприянов В. Ф. Проблемы теории частей речи и слова-коммуникативы в современном русском языке : [учеб. пособие к спецкурсу для студентов фак. рус. яз. и лит. пед. ин-тов] / В. Ф. Киприянов. – М. : МОПИ, 1983. – 102 с.
11. Колокольцева Т. Н. Специфические коммуникативные единицы диалогической речи / Т. Н. Колокольцева. – Волгоград : Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 2001. – 260 с.
12. Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. – Вып. 3. – М. : Прогресс, 1963. – С. 366–566.
13. Меликян В. Ю. Современный русский язык. Синтаксис нечлененого предложения : [учебное пособие] / В. Ю. Меликян. – Ростов н/Д : Изд-во РГПУ, 2004. – 288 с.
14. Шатілова О. Спонукальний потенціал еквівалентів речення / Олена Шатілова // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Вип. 25. – С. 79–83.
15. Шаронов И. А. Проблемы описания русских коммуникативов, состоящих из служебных слов / И. А. Шаронов // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Филология. Журналистика : [науч. журнал / гл. ред. А. Н. Чумаченко. – Саратов : Университетская типография, 2012. – Т. 12, вып. 3. – С. 7–13.